

A Faludi Ferenc alkotói díjat 2012-ben Szathmári István, az MTA doktora, az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetének professzor emeritusa kapta meg. A díjazottnak a szerkesztőség nevében is szeretettel gratulálunk.

Laudáció Szathmári Istvánról a Faludi Ferenc Alkotói Díj átadása alkalmából (2012. március 28.)

Tisztelt Kuratórium! Kedves Jelenlevők! Kedves Irodalmár- és Nyelvész kollégák!
Tisztelt Szathmári Tanár Úr!

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete és a Faludi Ferenc Akadémia 2004-ben, Faludi születésének 300. évfordulója alkalmából hozta létre a *Faludi Ferenc Alkotói Díjat* a 18. századi irodalommal kapcsolatos kutatások kiemelkedő eredményeinek az elismerésére.

A díjazottak között ezúttal – első alkalommal – nyelvészt, nyelvtudóst köszönhetünk, köszöntünk – szakmai nagybecsüléssel, munkatársi tisztelettel és szeretettel. Szathmári István professzor urat, az egyetemes és a magyar nyelvtudomány, a stilsztika, a retorika művelőjét, a magyar irodalmi nyelv, a nyelvi norma történetének és elméletének komplex látásmódú, interdiszciplináris szemléletű kutatóját.

Szathmári Istvánt, aki 1955-től máig a pesti Mai Magyar Nyelvi Tanszék tanára, a Magyar Nyelvtudományi Társaság alelnöke, hazai és nemzetközi társaságok, akadémiai bizottságok, folyóiratok szerkesztőségének tagja. Akinek tudósi, tanári tevékenysége alatt megerősödött, visszanyerte szaktudományos és pedagógiai rangját nálunk is a stilsztika, a retorika, a babitsi értelemben vett nyelvi és irodalmi nevelés.

Most, amikor tisztelnél fogva méltatom Szathmári István professzor úrnak a Faludi-díjhoz vezető eredményeit – különös tekintettel a 18. századi irodalmi nyelv, stilsztika és retorika témaköreire –, előljáróban munkaszeretétét, nyitottságát, reális hagyományörzését emelem ki. Mindazt, amit családjából, iskoláiból hozott magával: a tekintetet a végtelennel, a transzcendenssel közvetlenül összekötő alföldi rónaságból, Kisújszállásról, Debrecenből. Szathmári tanár úr gépészmérnök vagy matematikus is lehetett volna, de a debreceni egyetem magyar–német–francia szakos hallgatójaként Bárczi Géza tanítványa, munkatársa lett. A bölcsészethez, a filológiához szegődött, közvetlenül is a nyelvközösség szolgálatára hivatottan.

Először is ennek köszönhető, hogy a Faludi Ferenc Alkotói Díjat Szathmári István az MTA doktora, az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetének professzor emeritusa ma itt átveheti.

Szathmári István nyelvtudós. Pontosabban nyelv- és irodalomtudós. Ha írásait olvassuk, ha előadását hallgatjuk, ha vele beszélgetünk – tempós, képekben, szólásokban gazdag, tréfára is hajló beszéde már önmagában is élmény –, úgy érezzük, hogy megtapasztaljuk azt az egységet, egézséget, amely nyelv és irodalom, nyelv- és irodalomtudomány számunkra. Megérezzük a szaktudományos ismereteken túli tudást, szellemiséget, amely a maga teljességében – az Akadémiához is kapcsolódva – utoljára a költő, a nyelv- és irodalomtudós Arany János személyében testesült meg, még sokak számára érzékelhető módon. Azt, amely az I. osztály nevében máig megőrződött. Ennek is köszönhetjük mai együttlétünket.

Kedves Kollégák! Anélkül, hogy e fenti gondolatot részleteiben is kifejtjeném, elhiszik nekem, mert Önök is tudják, hogy az irodalom, az (anya)nyelv, a kultúra, a közösségi hagyomány és emlékezet szerepéről, továbbörökítéséről van szó, no meg az ezért felelősséget érző értelmiségi,

tudósi, tanári magatartásról. Arról, amelynek legfőbb funkciója mindenkor a nyelvközösség, a magyarság megmaradásának, fennmaradásának szolgálata. *Mért nem pusztult ki, ahogy kérték?* – Márai fogalmazta meg így a kérdést, tudjuk, 1956-ban. Hát – többek között – ezért nem. Mert az őrzők vigyáztak a strázsán, tudatosan cselekedtek, annak érdekében, hogy a magyar nyelv mindenkor alkalmas legyen a megújulásra.

Mindannyian tudjuk, hogy az irodalom szerepe kultúránkban, nyelvünk életében, megmaradásunkban sajátos, erőteljes. Hogy még az olyan látszólag nem közvetlenül irodalmi mozzanatok, mint a grammatikusi tevékenység vagy a nyelvújítás is egyrészt a szépírók legközvetlenebb közreműködésével, másrészt a szépirodalom érdekében történtek.

Tudjuk, hogy – bár a nemzeti irodalom és a nemzeti nyelv egymástól elválaszthatatlan érdekében kifejtett, egy személyben szépírói és nyelvészi-nyelvművelő tevékenység nem ismeretlen más nyelvek életében sem – kevés európai nyelv tud felmutatni e tekintetben olyan hosszú időbeliségű, olyan erőteljes és eredményes vonulatot, mint amely nálunk a 16. századtól máig egyházamban tart. *Sylvester, Szenci Molnár, Révai, Faludi, Verseggy, Kazinczy, Csokonai, Vörösmarty, Czuczor, Arany, Ignótus, Ady, Kosztolányi, Illyés* nevét igazán csak példaképpen említhetjük e tudatosan vállalt és végzett kettős tevékenység megtestesítőiként. „A nagy cél az – ahogy Kazinczy írta Cserei Miklósnak –, hogy Nyelvünk alkalmas legyen arra, a' mire bírjuk, tudnillik a' gondolat és érzés festésére – még pedig 1. az Élet 2. a' Könyvek nyelvén, 3. mind prózában, mind 4. poezisben.” (Lev. XVII, 351).

Szathmári István, az irodalmi nyelv történetének kutatója a nyelvi változások, a helyesírás, a hangtan, a szókészlet, a mondat, a szöveg vizsgálatával ezt a folyamatot, ennek egy-egy állomását mutatja be könyveiben, tanulmányaiban. Úgy, hogy közben maga is folytatja, továbbviszi, továbbörökíti a nyelvre tudatosan reflektáló, tudósi, értelmiségi nyelvi hagyományt. Harmadrészt és legfőképpen ennek köszönhetjük e mai alkalmat.

Munkáiból történeti tablók rajzolódnak ki – térben és időben, találó címmel: *A szűkebb és tágabb haza nyelve* (Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor szerk. 2005). Publikációinak listája itt több mint 40 nyomtatott oldalt tesz ki.

Szathmári István stilisztikatörténetet teremt. Régi és újabb kötetei: *A magyar stilisztika a kezdetektől a XX. század végéig* (2005); *A magyar stilisztika útja* (1961), majd 2008-ban újabb fejezetekkel kiegészített kiadása. Köztük a Révai Miklós-fejezettel, hiszen *A' magyar szép toll* (1805) az első összefüggő magyar nyelvű stilisztika. Tudjuk, *Verseggyel* szemben a helyesírás, az egyes nyelvi jelenségek (pl. az ikes igealakok) nyelvhelyességi megítélését illetően Révai győzött, Kazinczy ömellé állt. A Kazinczy-annyal egyébként ugyancsak kibővült *A magyar stilisztika útja*.

Címeiket és témáikat idézek föl Szathmári István tanulmányaiból: *A magyar nyelv tudatosodásának útja a Halotti beszédtől a felvilágosodás kezdetéig* (1993); *A reformáció és benne a Vizsolyi Biblia nyelvi hatása* (1990). Régi nyelvtanírók, grammatikusok bemutatása a 60-as, 70-es évektől folyamatosan: *Szenci Molnár Albert és az irodalmi nyelvünk* (1964), *Geleji Katona István, Kövesdi Pál, Komáromi Csipkés György és a többiek*.

A kézikönyvek: *A magyar stilisztika vázlat* (1958; társszerzők Fábán Pál, Terestyéni Ferenc); *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk* (1968). Azután a 70-es évektől szaporodó hangszimbolikai, szó-, mondat-, szófajtani, szövegtani tanulmányok, stíluselmzések – magyar, francia, német, angol nyelvű kiadványok. A négy évtizeden át általa egyben tartott *Stiluskutató csoport* elméleti és gyakorlati kötetei, az *Alakzatlexikon* (2008). Vagy a legújabb, a *Hogyan elemezzünk verset?* (2011). Ezt a szálát most nem folytatom.

Térjünk vissza a nyelvi tudatosság történetének alakulásához. *A magyar irodalmi nyelv a XVII. század végén; Irodalmi nyelvünk a Rákóczi korban* – történet-, irodalom- és nyelvtudományi konferenciákon, évfordulókon felkérésre tartott előadások, tanulmányok.

Az előbbiben *Tótfalusi Kis Miklós és Isétsi János* nyelvállapotának vizsgálata alapján Szathmári István így összegez: „irodalmi nyelvünk a XVIII. század elejéig *alapjaiban* kialakult, de csak formai, azaz helyesírási, hangtani és alaktani tekintetben. A tartalmi – közelebbről: szókészleti, frazeológiai, mondattani és stilisztikai jelenségeknek azonban nemcsak hogy a kialakult egységéről nem beszélhetünk (ezen a téren kezdeti lépések történtek!), hanem egyenesen meg kell állapítanunk: szó és kifejezőkészletünk rendkívül szegényes volt.” (Szathmári 2005b: 144). A másikban meg így: „Mindamellét – Rákóczi Alázatos imádsága, Gyömrői beszéde, a Szegénylegények éneke ma

is elhangozhatnék; Szakál Ferenc szép nyelvében, élvezetes stílusában meg mintha Mikes, Tamási, Sütő András elődjét sejténénk” (Szathmári 2005b: 151). Írja ezt azokról az időkről, amelyekben – Toldy szavaival – „a kedélyek általános levertsége mellett a magyar szó is félényen visszavonult”. A nemesi nemzet latinul szónokló jogásznemzetté lesz, és majd csak Széchenyi fellépése után lesz „kénytelen a deák nyelv a nemzetivel a tért megosztani”. (i.h.).

A *Mikes és irodalmi nyelvünk* – Mikes születésének 300. évfordulóján hangzott el (Szathmári 1991). A székely nyelvjárásból kinövő Mikes négy évtizedes, változatos munkásságában az erdélyi regionális irodalmi nyelv és társalgási nyelv sztenderdjét kutatja. Szathmári István nemcsak arra mutat rá, hogy Mikes nyelve kiegyenlítettőbb a Rákóczi-kor irodalmi nyelvéről kialakított képnél, vagy hogy Mikes a táji ízeket hazájától messze szakadva is irodalmi szintre emeli, hanem arra is, milyen további teendőket lát Mikes nyelvének, stílusának vizsgálatát illetően: „hiányzik egy teljes Mikes-szótár, amely [...] stíluszótár is lehetne egyben” (Szathmári 1991: 306). Tudjuk az új Mikes-kutatásokból, Tüskés Gábor beszámolójából Magyar Tudomány (2011), hogy ez a többek véleményével találkozó gondolat mára testet öltött, és folynak azok a textológiai, lexikológiai munkálatok, amelyek elvezetnek a Mikes-szótárhoz, a 18. századi magyar nyelv sajátosságainak, a helyesírási norma alakulásának jobb megismeréséhez. (További részleteket Kiss Margit – Tüskés Gábor kutatási beszámolójában olvashatunk, a Magyar Nyelvőr 2011. 3. számában.)

A *Faludi és a magyar irodalmi nyelv* is előadasként hangzott el 1979-ben Faludi halálának 200., születésének 275. évfordulóján, Kőszegen (Szathmári 1981), miként 25 évvel később, 2004-ben, Faludi születésének 300., Tarnai Andor halálának 10. évfordulóján a *Faludi, a stíluszújító* (Szathmári 2006) is. Különösen fontos tanulmányok.

Hangtani, alaktani, helyesírási és stiláris jelenségek elemzése alapján Szathmári rámutat, hogy Faludit „– a nyelvújítók nagy hányadával szemben – a nyelv egésze, ezen belül a nyelvnek elsősorban tartalmi, szókészleti-frazeológiai, mondatszerkesztési és stilisztikai jelenségei, továbbá műfaji, verselési, általában esztétikai lehetőségei érdekelték [...], és legfőbb célja a kifejezésbeli eszközök gyarapítása volt” (Szathmári 2006: 14). Megállapítja, hogy Faludi, jóllehet nem a normatívnak nevezhető típusba tartozott, mint például Révai, viszont nagyon is tudatosan alakította stílusát, nagyon is tudatosan törődött nyelvünk stílusával. A nyelvvalakítás és a stílusformálás szándéka gyűjti vele a kifejező népnyelvi fordulatokat, közmondásokat. Mintegy hatszáz közmondást, „szépen össze illő vezetek szókat”, esztétikai igénnyel összeválogatott jelzős szókapcsolatokat, továbbá „szép magyarázatokat” és „telyhes mondásokat” tartalmaz a páratlan Jegyző könyv – olvassuk a tanulmányban. Faludi a népi nyersanyagot nagy műgonddal az úri stílus megvalósítására használta fel saját írói gyakorlatában – ahogy erre Tarnai Andor is rámutatott. Olyan stílus-teremtő volt Faludi, fordítói tevékenységében is, akinek a nyelv munkaeszköz és játszótárs is volt. A játékos hangtani eszközök, a népi és az átvett, áthonosított képek, motívumok, a magyaros versmondattani jelenségek, valamint ezek egybeolvasztása stílus-teremtést, sőt stílus-teremtést eredményezett. Vagyis igazi stíluszújító volt – fejtí ki mindezeket Szathmári István.

A felvilágosodás kori nyelvújítást, nyelvállapotot és irodalmi nyelvet vizsgálják a következő tanulmányok: *Bessenyei és a magyar irodalmi nyelv* (Szathmári 1972), *A nyelvi tudat(osság) alakulása Magyarországon a felvilágosodás korában* (Göttingen, „Sprache und Volk im 18. Jahrhundert” szimpózium; Szathmári 1980).

Miként öregbedett a nyelv a tudománnyal együtt, mennyire „egybe vagyon kötve a kettő”. Bessenyei tudományfelfogásának megidézése ma is aktuális, hiszen újfent „nagyon megszükkültünk a magyarságba, melynek ugyan bőségében soha nem voltunk”. Nyelvünk kipallérozása folyamatosan aktuális – állapítja meg Szathmári István (Szathmári 1972: 390).

Az *irodalmi nyelv, a nyelvújítás és a nyelvtudomány a felvilágosodás első szakaszában* (Szathmári 1983) a korszak íróinak és költőinek – *Dugonics, Baróti Szabó, Barczafalvi Szabó, Csokonai, Kazinczy, Szemere Pál, Verseghy Ferenc* – szervezett, tudatos nyelvvalakító, szókincsfejlesztő tevékenységét mint a magyar nyelvi tudatosság és reflektáltság legnagyobb és legeredményesebb szakaszát látatja. Mint az *írói nyelvművelés* legnagyobb teljesítményét – tehetjük hozzá. Azt a társadalmi-művelődési mozgalmat, amely legintenzívebben 1790 és 1820 között több ezerrel gyarapította nyelvünk szó- és kifejezőkészségét, a tudományos és szaknyelveket, a publicisztikai és hivatalos stílust, a magyar szépirodalmi stílust. Kazinczy és a nyelvújítók minden eszközt megragadtak erre – mutatja be Szathmári István: felújították a már kiavult szavakat, nagyszámú tájszót honosítottak

meg, felhasználták az elavult és élő képzőket, újakat alkottak, például úgy, hogy több szóban meg-lévő szöveget elvontak, és képzőként alkalmaztak.

De a szókincsbővítésnél Kazinczy szeme előtt több lebegett: „Mit nyere általam a’ Nyelv, mint nemesedett általam az Ízlés, ezt kérdi korunk, ezt kérdi egykor a’ maradék” (Szathmári 1969: 55). – Azaz a különböző közlésterületeken érvényesülő stílusnak a megújítása, árnyalttá, színessé, változatosná, gazdaggá tétele – mutatja be a *Kazinczy és irodalmi nyelvünk* című tanulmány (Néprajz és Nyelvtudomány 1969: 55–61).

A nyelvvel való tudatos és a lehetőségekhez képest tudományos foglalkozást ekkoriban is írók, stílusművészek, grammatikusok, szótárírók irányították. Kazinczy, Révai meg a szótárírásban kimagasló Verseghy Ferenc, akinek munkái később jelentek ugyan meg, de 1793-ban megfogalmazza már nyelvészeti, szótári programját: etimológiai szótár, 12 szakszótár, rímszótár is szerepelt benne.

És itt, kérem, engedjenek meg nekem egy személyes kitérőt. A *Tiszta magyarság* (1805), a *Magyar Ortográfia* (1816) szerzőjének nagy, latin nyelvű műve, annak is III. része, az *Usus Aestheticus Linguae Hungaricae* különösen emlékezetes számomra.

Az 1970-es évek elején, Szathmári tanár úr kari vezetői teendői közepette is megtartotta proszemináriumát Eötvös-kollégista golyáknak, majd szakszemináriumát hozzá szegődött hallgatóinak. Másodévesen, még nem sokat sejtve a tudományok súlyából, lelkesen, de mégis állandó készenlétben ültem ott én is. Szathmári tanár úr ugyanis bármikor bármelyikünknek kérdést tett föl, abban a témában, amelyben akkoriban „foglalatos” volt. Ez idő tájt pedig éppen Verseghyben. *Mi vitte Verseghyt a stilisztikához?* – szolt a kérdés nekem, máig emlékezetesen. Valamit válaszolni kellett – legalább a megadott olvasmányok alapján –, csakhogy tanár úr kérem, én akkor véletlenül éppen nem készültem. *Hát leginkább kíváncsisága meg a nyelv szépsége* – feleltem tétován. *Mondja csak bátran, nagyon fontos!* – hangzott a biztatás. *Mit jelent a szépség a nyelvben, mit a kíváncsiság a tudományban?* Ez lett a beszélgetés további fonala. Nem lehetett a műhelymunka tagjaként csak hallgatni, csak szemlélődni. Gondolkodni, beszélni kellett, és főként olvasni, készülni. Közben pedig tudást, módszert, szemléletet, erkölcsi tartást és emberi törődést kaptunk.

Kedves Hallgatóim! Tisztelt Tanár Úr!

A retorikatörténetből tudom magam is: a szónoknak nemcsak az a nehézsége, hogy szavakat találjon, hanem hogy tudja, mikor mondott eleget. Az idő múlását tekintve már eleget mondtam, a téma tartalmát tekintve pedig – azt remélem, sikerült megokolttá tennem, hogy a Faludi Ferenc Alkotói Díjat 2012-ben miért kapta a nyelvész Szathmári István: az irodalmi nyelv történetének kutatásában elért eredményeiért, különösképpen a 18. századi irodalmi nyelv, stilisztika és retorika témaköreire; a szaktudományosságán messze túlmutató tudományközi látásmódjáért, nyitottságáért, filológiai gondosságáért. Hát ez a legfőbb oka jelen együttlétünknek.

Szathmári tanár úr beszédére már utaltam. Írásmódja, stílusa is mindig világos, fegyelmezett, *megértő és megértető*. Tudjuk: „aki megért s megértet, egy népet megéltet”. Kányádival szólva komolyan, avagy *Játszva magyarul*, ez is lehet adekvát válaszunk közös, bevezetőmben a Márai-sorral megfogalmazott kérdésünkre.

Kívánom Szathmári tanár úrnak, végezze ezt a *megértést és megértetést* továbbra is, ugyanúgy, amint eddig. Jó egészségben, a maga és mások örömére, a magyar tudomány és a magyar nyelv-közösség hasznára!

Heltainé Nagy Erzsébet

egyetemi docens

KRE–BTK

Magyar Nyelvtudományi Tanszék

SAKIRODALOM

Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra 2005. *Retorika*. Osiris Kiadó, Budapest.

Kazinczy Ferenc levelezése I–XXIII. Váczy János, Harsányi István, Berlász Jenő és mások s. a. r. 1890–1960. Budapest, MTA.

- Kiss Margit – Tüskés Gábor 2011. Mikes-szótár. Kutatási beszámoló. *Magyar Nyelvőr* 135: 313–23.
- Szathmári István 1983. Az irodalmi nyelv, a nyelvújítás és a nyelvtudomány a felvilágosodás első szakaszában. *Irodalomtörténeti Közlemények* 87: 399–408.
- Szathmári István 1958. *A magyar stilisztika vázlatja*. Társzszerzők Fábíán Pál – Terestyéni Ferenc. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek, Budapest.
- Szathmári István 1961/2008. *A magyar stilisztika útja*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest / Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest. Javított és jelentős mértékben kibővített kiadás.
- Szathmári István 1964. Senczi Molnár Albert és irodalmi nyelvünk. In: Benkő Loránd (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből*. Nyelvstudományi Értekezések 40. Akadémiai Kiadó, Budapest, 345–54.
- Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Nyelvészeti Tanulmányok 11. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szathmári István 1969. Kazinczy és irodalmi nyelvünk. *Néprajz és Nyelvstudomány* XIII: 55–61.
- Szathmári István 1972. Bessenyei és a magyar irodalmi nyelv. *Magyar Nyelv* LXVIII: 385–93.
- Szathmári István 1981. Faludi és a magyar irodalmi nyelv. *Magyar Nyelv* LXXVII: 136–41.
- Szathmári István 1980. A nyelvi tudatosság alakulása Magyarországon a felvilágosodás korában. *Magyar Nyelv* LXXXVI: 157–65.
- Szathmári István 1990. A reformáció és benne a Vizsolyi Biblia nyelvi hatása. In: Barcza József (szerk.): *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*. Magyarországi Református Egyház, Budapest, 184–202.
- Szathmári István 1991. Mikes és irodalmi nyelvünk. *Magyar Nyelv* LXXXVII: 298–306.
- Szathmári István 1993. A magyar nyelv tudatosodásának útja a Halotti beszédtől a felvilágosodás kezdetéig. *Magyar Nyelv* LXXXIX: 136–44.
- Szathmári István 2005a. *A magyar stilisztika a kezdetektől a XX. század végéig*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szathmári István 2005b. A magyar irodalmi nyelv a XVII. század végén. In: *A szűkebb és tágabb haza nyelve*. Szathmári István írásaiból. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest, 133–44.
- Szathmári István 2006. Faludi, a stílusújító. *Magyar Nyelvőr* 135: 14–22.
- Szathmári István (főszerk.) 2008. *Alakzatlexikon*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szathmári István 2011. *Hogyan elemezzünk verset?* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tátrai Szilárd–Tolcsvai Nagy Gábor szerk. 2005. *A szűkebb és tágabb haza nyelve*. Szathmári István írásaiból. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest.
- Tüskés Gábor 2011. Az új Mikes-kutatásokról. *Magyar Tudomány*: 298–304.